

ՊԱՏՄԱՆԻՆԻՆԻ

ՊԱՊ ԱՐԾԱԿՈՒՆԻ

ԳԼՈՒԽ Ը.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՍ

Իր քաղաքական կորուստը և ջանքերը կեդրոնացուցած այդ մէկ սեկտորն, փորձանշոր և միաժամանակ հրապուրիչ նպատակի իրազօրժման, սարսուռի զգացումով կը դիտենք իր արմատական քայլերէն սմանք, որոնք արխանհեղու թեմաք և ոճիրներով կը սկսին, կամ կը վերջանան: Թագաւորը շատատեսեցաւ թափելու նոյնիսկ իր հարազատներուն արիւնը, երբ այդ՝ զահի ամբապնդման համար շաղախ համարեց:

Արշակունեաց տոհմի վարկին պահպանման և միշտ ի պատուի մնալուն հանդէպ դերդգայուն նախանձախնդրութիւն մը իր նկարագրի յամառ մէկ յատկանիշը մնաց: Սեւ արտայայտութիւն, որ կը մտէր ստուեր ձգել այդ նուիրագործուած վարկին, Արշակի զայրոյթը գրգռեց: Նոյնիսկ եթէ Յուլիանոս կայսրն էր արտայայտուողը:

Եթէ ան ձախողեցաւ իր մեծ նպատակին մէջ, կրնանք ըսել թէ ի մասնաւորի Հայաստանէն դուրս տեղի ունեցած դէպք մը իր առջև փակեց յաջողութեան դուռը: Եւ այդ դէպքն էր Յուլիանոսի հսկայ արշաւանքին յանկարծական խորտակումը: որ իր յաջորդին պարտադրեց անփառունակ դաշնագիր մը, Հռոմէական արժանապատուութիւնը մոտադր:

Ժամանակակից օտարագրի պատմիչներ կրնան աւաղել կայսրութեան ճակտին նեւուած այդ աննախընթաց արտաքին: Բայց անոնց ափսոսանքը հազիւ թէ հաւատարէր այն յուսահատ կսկծալի զայրոյթին, որ հայ պատմիչներ պիտի ըլլար, եթէ այդպիսին, դիտող և դատող միտք մը, ապրած ըլլար այդ առնին:

Ի՞նչ կրնար պատահիլ եթէ Յուլիանոս

Ջախջախէր Շապուհի գորութիւնը: Այդ, հետաքրքրական խորհրդածութեանց կծիկը կրնայ քակել: Բայց մենք չենք յամենար: Իրողութիւն է որ՝ Հայաստանի և Արշակի համար աղէտի շարաքառտիկ թմբուկները՝ Տիգրիսի ափին սկսան իրենց եղեռնագուշակ զոյգիւնը:

Արշակի քրիստոնէութիւնը շատ աւելի հանդուրժելի բնոյթ ունէր քան թէ իր հօր Տիրան թագաւորին: Իրեն ոչ՝ համակիր պատմիչն իսկ. Փաւստոս, կը վկայէ թէ իր թագաւորութեան առաջին տարիներուն բարի քրիստոնեայ մըն էր Արշակ, մինչև որ Ներսէս կաթողիկոսի հետ բախում ունեցաւ:

Արշակ, սակայն, Ներսէսի արժանիքը գիտցաւ, և երբ Փառանձեմի հետ իր ամուսնութեան խնդրով, երկուքին ճամբաները բաժնուեցան, Արշակին հակառակութիւնը Ներսէսին հանդէպ բնաւ չունեցաւ այն վայրագ շեշտը, որ Տիրանի թշնամութիւնը բնորոշեց Յուսիկ կաթողիկոսի հանդէպ: Տիրան Յուսիկը ձեռնէլ փախով սպանեց: Արշակ նեղը մնալուն, կլկեց իր հպարտութիւնը, և Ներսէսի օժանդակութիւնը աղերսեց:

Նախարարներու հետ իր երկարատև և անդորմ պայքարը, սակայն, մէկէ աւելի շնախատեսուած հետեանքներ պիտի ունենար: Յիշենք մինակ մէկը, որ զառն հեղանաք, Արշակի ծրագրածին, ակնկալածին և երազածին ճիշդ հակառակը պիտի ըլլար:

Առաւելապէս Արշակի հալածանքին արդիւնք կրնանք համարել այն գաղափարը, որ դանդաղօրէն ծաւալեցաւ հայ աւագանիին մէջ, թէ նախարարական Հա-

համար այլևս ժամանակավրէպ արքայական հարստութիւն մըն է Արշակունեաց տոհմը, և որքան ատեն որ Ասսանեանները շարունակին գրաւել Պարսկաստանի գահը, ու Ասսանեան—Արշակունի անկամբջնի թշնամութիւնը կայ ու կը մնայ, Հայաստան նեղութիւններէ բնա՛ւ պիտի չազատի:

Այս գաղափարը այնքա՛ն պիտի գրաւէր — կամ վարակէր — հայ իշխաններու մտքերը, որ Արշակէն վաթսուն տարի վերջ, հայ մեծամեծներ, ըստ Խորենացիի, ամենայն նախաբացն, ըստ Ղազար Փարպեցիի, բովանդակ աւագանի Եւստահին, զի մում կը կատարեն Ասսանեան վնաս թագաւորին, և կ'ըսեն թէ այլևս Արշակունի թագաւորը չեն ուզեր, այլ կ'ուզեն կառավարուիլ պարսիկ մարդպանով:

Արշակ հայրենասէր թագաւոր մը եղաւ: Կոնէ իր մօտաւորացէս երեսուն տարի տեղ իշխանութեան միջոցին, Հայաստանի ժողովուրդը այդ համոզումը գոյացուց իր մասին:

Փաւստոսի յիշատակութիւնը, Արշակի Շապուհին գէմ վարած քաղմաթիւ պատերազմներուն, որոնք, ըստ պատմիչի, 34 տարի կը տևեն, և որոնց մէջ մի՛շտ յաղթական է հայ թագաւորը, կրնայ վկայել Արշակի հայրենասիրութեան:

Բայց Փաւստոսի երկու ուրիշ վկայութիւնը աւելի պերճաբոս է:

Առաջինը, յուզիչ աւանդաճէպ մըն է, անհաւատալի: Բայց հայրենասիրական զգացումը պատկերացնող աւելի գողտրիկ հէքեաթ հազիւ թէ կարելի ըլլայ գտնել ոնէ ազգի գրականութեան մէջ:

Կարգաւուզ, կը զարմանաս թէ ինչո՞ւ մինչև այսօր հայ բանաստեղծ մը կամ գրագէտ մը զեղարուեստական մշակումով չէ յաւերժացուցած այս անգտանելի գոհարը:

Չորրորդ գարու երկրորդ կէսին, արդեօք ո՞ր անձանթ գոսանին կամ վիպասանին միտքը ծնունդ տուաւ այս պատմութեան: Եթէ ոչ, շատ մը հէքեաթներու նման, ժողովուրդը ինքը, իր մտքի խորհրդաւոր գործունէութեամբ կերտեց այդ թերևս ալ կ'երգէին, յուզումով և հպարտութեամբ, նոյնիսկ հաւատալով ատոր որպէս կատարուած իրողութիւն, և իրենց քաջարի թագաւորի վերջին հերոսական ժեստը իր անարդ օտոխն դէմ:

Հայ ժողովուրդի մեծամասնութեան անձանթ է այս աւանդաճէպը, որ իրաւամբ պէտք էր դառնար հայ մանկւոյն սիրական հէքեաթներուն ամենէն աւելի սրտի մօտիկը:

Ձայն կրկնելու համար մեր հոս տալիք տողերը երբե՛ք մոխում չենք համարեր:

Երբ Արշակ թագաւոր Շապուհի մօտ գնաց, այս վերջինը լաւ տրամադրուած էր դէպի հայ արքան, և եթէ վստահ ըլլար թէ Արշակ անկեղծ է իրեն հանդէպ, սիրով անոր հետ խաղաղութեան դաշն պիտի կապէր և զայն ետ դրկեր Հայաստան:

Բայց ի՞նչպէս կրնար իմանալ թէ Արշակ իրապէս ի՞նչ կը մտածէր իր մասին:

Աստի Շապուհ թագաւոր կանչեց իր բախտագուշակներուն և աստղաբաշխներուն, որոնք գաղանդէտ կարողութեամբ ուրիշներու մտքին մէջ պահուածը գուշակելու միջոցները գիտեն, ու անոնց ըսաւ: «Հայոց Արշակ թագաւորը ահա 30 տարի է որ ինձի գէմ պատերազմ կը մղէ, և մենք ոչ մէկ տարի չկրցանք յաղթել անոր: Հիմա ինք իր օտքովը մեզի եկած է: Բայց եթէ գիտնամ թէ ասկէ վերջ ինձի հետ հաշտ կ'ապրի, հնազանդութեան անկեղծ ուխտով, ես զինք մեծ պատիւներով իր հայրենիքը ետ կը դրկեմ»:

«Ահա քիչ օր մը ժամանակ տուր, վաղը կը պատասխանենք», ըսին աստղահմայները:

Յաջորդ օրը Շապուհին յայտնեցին. «Տէր Արքայ, ըրէ՛ ինչ որ կ'ըսենք: Մարդ զրկէ հայոց աշխարհը: Այնտեղէն բերել տուր երկու բեռ հող, և աման մը ջուր: Երբ բերին, քու ընդունելութեան սրահին յատակի կէսին՝ Հայաստանէն եկած հողը սփռել տուր, միւս կէսը ձգէ պարսկական հող: Յետոյ ներս կանչէ Արշակ թագաւորը, և անոր թեւ մտած, նախ քալէ սրահի այն մասին ուր պարսկական հող է, և անոր հարցումներ ըրէ: Ապա տար այն մասը ուր հայկական հող է, և նայէ թէ հոն ի՞նչ կը խօսի: Այդ ատեն կը գիտնաս թէ երբ զինք Հայաստան դրկես, հաւատարիմ կը մնայ քեզի հետ կնքած դաշինքին: Որովհետեւ եթէ հայկական հողի վրայ խիստ լեզուով խօսի, գիտցի՛ր, որ հայոց աշխարհը հասնելուն պէս, նոյն լեզուն պիտի գործածէ, նոյն պատերազմը սկսի քեզի դէմ, նոյն թշնամութիւնը շարունակէ»:

Հայաստանէն հող ու ջուր բերուեցաւ։ Արահը պատրաստ էր։ Շապուհ Արշակի թեւ մտած, պարսկական հողի վրայ կը քալէր։

«Արշակ, թագաւոր հայոց, դուք ինչո՞ւ ինծի թշնամի եղար։ Ես քեզ զաւակի մը պէս սիրեցի, ուղեցի քեզի աղջկիս տալ, իսկ դուք ինծի դէմ ելար»։

Արշակ. «Ափսոս, ես մեղանշեցի քեզի դէմ, ես յանցաւոր եմ։ Ինչպէս կ'ուզես այդպէս վարուիլ հետս, եթէ կ'ուզես՝ սպանէ, որովհետեւ ես, քու ծառայ, Հատ յանցաւոր եմ քու առաջ»։

Շապուհ շարունակեով քալել, Արշակը բերաւ սրահի այն մասին ուր հայկական հող է։ Հայ արքան յանկարծ բարձրացուց իր գլուխը հպարտութեամբ, և մեծ ընդ-վզուածով պոռաց Շապուհի երեսին. «Հե-ռո՞ւ ինձմէ, Հարապորձ ծառայ, որ եկեր ես քու տէրերուն վրայ տէր դարձած ես։ Չե՛մ ներք քեզի և որդիներուդ իմ նախ-նիքներուն վրէժը։ Դուք ծառաներդ այսօր, ձեր տէրերուն՝ մեր գահը յափշտակած էք, այդ ես թոյլ չեմ տար, մինչև որ դարձեալ մենք մեր տեղը գրաւենք։ Կորի՛ք»։

Շապուհ քանի մը անգամներ կրկնեց այս։ Պարսկական հողի վրայ, Արշակ դու-ղահար պաղատագին աղերսող։ Հայկական հողը ոտք դնելուն, զայրացած առիւծ, բաշերը ցնցելով, և աչքերը բոցկտուն։

Երեկոյեան ճաշկերոյթ։ Սեղանի գլուխը, պատուոյ տեղին, Շապուհը բաղմեցաւ, եր-կու կողմը կարգով իր պալատականները։ Իսկ Արշակին համար, բոլորէն վար, նըս-տելու տեղ, ուր սակայն գետնի վրայ հայ-կական հող սփռած էին։

Ամէնքը գրաւեցին իրենց տեղերը։ Յետոյ Արշակը ներս բերին և առաջնորդե-ցին իր աթոռը։ Ոտքերը հայ հողին կոխե-լուն, Արշակ վեր ցատկեց, և բարկածալթ բռնեց Շապուհին ուղղելով դուռը. «Ե՛լ այդ տեղէն, որ ես նստիմ։ Մեր Արշակու-նիներուն կը պատկանի այդ տեղը։ Ե՛լ, եթէ ոչ, իմ աշխարհը դառնալուս, վրէժ-խնդրի պիտի ըլլամ քեզմէ»։

Այդ քան բարձրաստիճան վկաներու առջև, Շապուհի անձին եղած այս նախա-տրիքը կարելի չէր կլիել։ Արշակ չգիտէր զարնուեցաւ, և Շապուհ հրամայեց զայն բանտարկել Խուժաստանի մէջ գանուող

Անյուշ բերդը, ուր մնաց մինչև իր մահը⁽³¹⁾։

Ահա՛ սիրուն աւանդավէպը։

Փաւստոսի միւս վկայութիւնը։ Պապ թագաւորի օրով հայեր և պարսիկներ կը պատերազմին։ Երբ հայ զօրքերը թշնամիին վրայ կը յարձակէին, եռանդազին կը պո-ռային. «Բա՛ջ Արշակի համար»։ Իսկ ամէն անգամ որ պարսիկ մը կը սպանէին, կը գոչէին. «Արշակ թագաւորին մատաղ ե-ղիր»⁽³²⁾։

Եւ այժմ հանդիպինք պահ մը Անյուշ բերդը, ուր բանտարկուողի անունը յիշել մահացու յանցանք էր պարսից թագաւորի աչքին։

Մենք կ'ընկերանանք նախկին Մարդ-պետ Դրաստամատ իշխանին։ Իր թագաւո-րին հանդէպ սիրոյ և հաւատարմութեան աւելի յուզիչ օրինակ մը հազիւ թէ տար մէկը, քան ինչ որ ըրաւ Դրաստամատ։

Ան Տիրան և Արշակ թագաւորներու օրով Անգեղտան գաւառի բերդերուն վե-րակացուն էր, ինչպէս նաեւ տեսուչը Անգեղ բերդի և Ծոփաց գաւառի Բնարեղ բերդի մէջ պահուած արքունի գանձերուն։

Դրաստամատն ալ Պարսկաստան տար-ուած էր։ Շապուհի՛ քուշաններու զլմ մղած պատերազմին մասնակցելուն, այն-քան քաջութիւն ցոյց տուաւ որ Շապուհ, ի վարձատրութիւն, խոստացաւ կատարել հայ իշխանի խնդրքը։ Դրաստամատ, ա-նեկիւղ, ուղեց մէկ շնորհք միայն։ Որ իրեն թոյլ տրուի մէկ օրուայ համար Ան-յուշ բերդը երթալու և իր Արշակ թագա-ւորը զուարճացնելու։

Շապուհ խոթոնեցաւ, որ այս անգինքն մարդը համարձակած էր անյիշելիին յիշա-տակութիւնը ընել, Բայց տեղի տուաւ։

Դրաստամատ, արքունական հրովար-տակը գրգանը, եկաւ Անյուշ բերդը։ Ար-շակին չղթաները քակեց, զայն լուաց, արքայազնիւ պատմուճան հագցուց։ Սե-ղան շտկել տուաւ։ Խորտիկներ, զինի, նուագարան։

Ան տեսաւ անկիւն մը, իրեն պէս, արքային հաւատարիմ վասակ Մամիկոնե-հանի մօրթը յարդով լեցուած։ Մխիթարեց իր տէրը։ Բայց շարունակեց ուրախութիւնը։

(31) Փաւստոս, Դ. 14։

(32) Փաւստոս, Ե. 5։

Երջանիկ ժամ մը, որ չուտով անվերադարձ պիտի կորչէր յաւիտեան:

Ազանդիբի պահուն, Արշակ աւագեց իր բախտը, և ձեռքին բռնած դանակը, որով պտուղ պիտի կտրէր, խրեց սրտին և վայրկենապէս մահացաւ: Դրաստամատ քաշեց հանեց դանակը Արշակի մարմնէն և զարկաւ այդ իր կրծքին, զիտագաստ իշնալով իր տիրոջ քովիկը⁽³³⁾:

Դասական ողբերգութեան մը վախճանը միթէ աւելի³⁴ սրտաշարժ է:

Փ Լ Ա Ն Ի Պ.

Վ Ա Ղ Է Ս Կ Ա Յ Ս Ր

•

1. ԲԻԻԶԱՆԴԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՑՈՒՍԱՀԱՏ ՊԱՅԳԱՐԸ

Եթէ Մերութան Արծրունիի և Վահան Մամիկոնեանի սանձարձակ գործունէութիւնը չուարումի մատենի էին Բիզանդական Կուսակցութեան իշխանները, և զանաք մղած ինքնապաշտպանութեան գրեթէ խուճապային քայլեր առնելու, Արշակ թագաւորի և Վասակ Մամիկոնեանի արգելափակումը երդմնագանց Շապուհի կողմէ, այլևս ամէն տատամսում վանեց իրենց մտքէն: Կարծես անոնք այս մէկ հարուածին կը սպասէին զիրենք լիովին սթափեցնելու:

Փառանձեմ թագուհին, Ներսէս կաթողիկոս և Դուշեղ Մամիկոնեան, անդրադարձնելով սրգին դժբախտ սպարապետ Վասակ Մամիկոնեանի, որ մերժելով հօրը հետ Պարսկաստան երթալու՝ փախուստ տուած էր, աշխատաւարէն իջան կտրական ծրագրով մը:

Ողբերգական այս ժամուն, սքանչացումով կը զիտենք Սիւնեաց լեռնաշխարհի քաջասիրտ գեղեցկուհին, Փառանձեմ, որուն մրափող խիզախութիւնը կ'արթննայ, կ'ըմպէ դառնութեան բաժակը ցմբուր, ո՛չ թէ անձնատուր քլալու, ո՛չ թէ սրտարկ անսալու Շապուհի չտրամախ հրամանին թէ՛ բարձրաստիճան հայ տիկիւններ իրենց ա-

մուտններուն հետ Պարսկաստան պէտք է երթան⁽¹⁾, այլ ամբապնդելու իր կորովը և կոռուի նետուելու անյողգողգ հաստատակամութեամբ:

Արշակունեաց սեփականութիւն Այրարատ գաւառէն, և ուրիշ արքունի կալուածներէն, ինչպէս նաեւ թագաւորի կամարականներէն զրուած Շիրակէն և Արշարունեաց հողերէն, տասնմէկ հազար ընտիր զինուորներու զլուխը անցած, և իր մօտ գտնուող Արշակունիի գանձերը հետը, Փառանձեմ թագուհին մտաւ հռչակաւոր Արտագերս հակայ և ամբապարիսպ ամրոցը ուր պիտի դիմադրէին Շապուհին, եթէ այս վերջինը բանակ զրկէր պաշարելու անառիկ բերդաքաղաքը⁽²⁾:

Այս կազմուած ծրագրի առաջին մասն էր: Երկրորդ մասը: Ներսէս կաթողիկոս, Մուշեղ Մամիկոնեան, Սմբատ Բագրատունի, և միւս առաջնորդները անյապաղ պատուիրակութիւն զրկեցին Վաղէս կայսեր, ստիպողաբար խնդրելու, որ, եթէ անմիջապէս զինուորական օգնութիւն տալու չյօժարի իսկ, զանէ Պապ արքայորդին Հայաստան զրկէ. որպէսզի Արշակունի թափուր գահը տէր մը ունենայ: Արշակի ողբերգութիւնը յուսալքած էր ժողովուրդը: Դարերէ ի վեր Արշակունի թագաւորով կառավարուող ազգը, առանց այդ պանծալի տոհմէն արքայ մը տեսնելու իր զխին, կորսուած կը համարէր ինքզինքը: Հայերու դիմադրական ողին բարձրացնելու սիրոյն՝ Վաղէս պէտք էր զրկեր Պապը Հայաստան:

Միաժամանակ, պարսիկ բանակը հեռացած էր, ձգելով փոքրիկ ուժ մը Արշակունեաց անունով մէկու մը հրամանատարութեան տակ: Մուշեղ, հօրը յաջորդած որպէս սպարապետ, իր ունեցած զորքով յարձակեցաւ Ուանառգանի վրայ և Հայաստանէն վտարեց⁽³⁾:

Այս գէպերուն ճիշդ տարեթիւր որոշել զժուար է: Հաւանաբար, անոնք տեղի ունեցան 366 և 368 թուականներու միջև:

ՀՐԱՆԴ Բ. ԱՐՄԷՆ

Ծանոթութիւն (20)

(1) Խորենացի, Գ. 35:

(2) Ammianus, XXVII, 12 5.

(3) Խորենացի, Գ. 35:

(33) Փաստոս, Ե. 7: